

Малєєва К.П. Проблема самовизначення польської нації у програмних документах декабристів.

У статті розглядаються основні питання, які ставили перед собою декабристи стосовно Польщі, її майбутнього статусу та державного устрою.

Ключові слова: польська нація, декабристи, програмні документи.

Малеева Е.П. Проблема самоопределения польской нации в программных документах декабристов.

В статье рассматриваются основные вопросы, которые ставили перед собой декабристы относительно Польши, ее будущего статуса та государственного устройства.

Ключевые слова: польская нация, декабристы, программные документы.

Maleeva K.P. A problem of polish nation's self-determination is in the position papers of Decembrists.

Basic questions, which Decembrists put before them self in relation to Poland, its future status and political system, are examined in the article.

Key words: polish nation, Decembrists, position papers.

УДК 94 «1981/1988» (438)

Молошна Л.М.

КРИЗА СОЦІАЛІЗМУ 1980-х РОКІВ У ПОЛЬЩІ ТА МЕТОДИ ЇЇ РОЗВ'ЯЗАННЯ КОМУНІСТИЧНОЮ ВЛАДОЮ

На початку 80-х років ХХ століття у Польщі дедалі виразніше виявлялися наслідки прорахунків та помилок, допущених керівництвом країни. Очевидна недосконалість політичної системи та повсюдне незадоволення погіршенням економічного стану призвело до загострення соціально-політичної кризи у польському суспільстві, до масових акцій протесту та пошуків владою шляхів виходу з даної ситуації. З метою розв'язання кризи польська влада вдалася як до радикальних методів – запровадження військового стану, так і до комплексу заходів щодо реформування польської економіки та демократизації суспільних відносин.

В російській та українській історіографії комплекс проблем суспільно-політичного розвитку Польщі у 1981–1988 рр. досліджений лише фрагментарно. Найбільший внесок у розробку цих проблем був зроблений російськими вченими М. І. Бухаріним та С. Кувалдіним [1; 6]. В їх працях проаналізовано еволюцію суспільних поглядів і прорахунки керівництва країни в політичній та економічній сферах. Отже, подальше вивчення і переосмислення цієї проблеми зберігає свою актуальність.

Щодо джерельної бази даної статті, то її складають, насамперед, свідчення безпосередніх учасників досліджуваних подій, як з боку польської влади, так і з боку опозиції. Так, у статті широко використовуються промови та інтерв'ю В. Ярузельського [2; 4; 8–11], доповідь Голови Ради Міністрів Польщі З. Меснера [3], які містять значний аналітичний та статистичний матеріал, що характеризує різні сторони системної кризи соціалізму в Польщі, передають бачення і оцінки подій, що відбувалися в країні у зазначений період, партійно-державним керівництвом. Інтерв'ю одного з лідерів підпільної «Солідарності» В. Кулерського журналісту Я. Келпінському дає можливість дізнатися позицію керівників опозиційної профспілки та плани їх подальшої діяльності після виходу з підпілля [5].

Мета статті – аналіз спроб «удосконалення» соціалізму комуністичною владою Польщі у 1981–1988 рр., виявлення здобутків та невдач влади на шляху підвищення ефективності командно-адміністративної системи.

Восени 1981 р. ситуація у Польщі загострилася. Заходи партійно-державного керівництва не могли нормалізувати становище. Влада відступала, партія не була готова діяти у новій ситуації. Спроба діалогу із масовим профспілковим рухом «Солідарність» провалилася, гасло «соціалістичного оновлення», висунуте Польською об'єднаною робітничою партією (ПОРП), не могло бути реалізованим на практиці. На порядку денному постало питання про долю самого державного устрою. Різкий спад промислового виробництва, хаос у постачанні, параліч систем управління стали причиною величезної тривоги населення, яке стималося від напруження й очікування катастрофи. Різке погіршення політичної й економічної ситуації у Польщі спричинило чергову заміну вищого керівництва ПОРП. На жовтневому (1981 р.) пленумі партії її лідером було обрано генерала В. Ярузельського.

Враховуючи ситуацію, що склалася в країні, та «з метою запобігання розв'язуванню громадянської війни» польське керівництво на чолі з В. Ярузельським 13 грудня 1981 р. рівно опівночі запровадило на всій території країни воєнний стан. Виступаючи по радіо о 6 годині ранку 13 грудня, голова новоствореного органу Військової ради національного порядку, перший секретар ЦК ПОРП, голова Ради міністрів Польської Народної Республіки генерал В. Ярузельський констатував: «Наша Батьківщина опинилась над безоднею. Звернення за допомогою до армії має

тільки тимчасовий і надзвичайний характер... з цієї кризи ми зобов'язані вийти власними силами і власними руками усунути небезпеку» [7, 43].

З 1 січня 1982 р. з метою «поліпшення», «удосконалення» соціалізму в Польщі були зроблені спроби реформування економіки (перший етап). Їх основною метою було створення нового господарського механізму, який дозволив би надати підприємствам велику самостійність, вивільнивши їх ініціативу і укріпивши відчуття відповідальності за результати своєї діяльності. За центральним плануванням передбачалося залишити тільки стратегічну функцію. Реалізація цієї мети могла б забезпечити раціональну діяльність виробничих одиниць всіх рівнів. На рівні підприємств реформа полягала в реалізації трьох принципів: 1) самостійність у прийнятті рішень; 2) самофінансування діяльності; 3) самоврядування як форма участі трудового колективу у керівництві виробництвом [4, 32].

Уже в другій половині 1982 р. вдалося зупинити економічний спад, що було обумовлено дією ряду чинників, як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Серед них разом з відновленням нормального ритму роботи підприємств можна назвати поступове налагодження розірваних коопераційних зв'язків, впорядкування матеріально-технічного постачання, розпочату економічну реформу, а також вагому допомозі з боку країн соціалістичної співдружності, насамперед Радянського Союзу. Разом з тим у 1982 р. національний дохід був менший на 5,5%, ніж у 1981 р., промислове виробництво – на 1,7%, а сільське господарство – на 2,8% [1, 25]. У 1982 р. більшість продовольчих і частина промислових товарів продавалися лише за картками. Гостро відчувався брак ліків, засобів гігієни, робочого одягу.

У грудні 1982 р. сеймом був прийнятий трирічний план розвитку народного господарства на 1983–1985 рр., в якому були конкретизовані завдання, що містилися в урядовій програмі подолання кризи і стабілізації економіки. В ході його виконання спостерігалось деяке поліпшення ефективності господарювання: збільшилася продуктивність праці в промисловості майже на 19%, в будівництві – на 17%, матеріало- і енергоємність у промисловому виробництві знизилася більш ніж на 6% [11, 25]. У той же час істотного перелому в ефективності господарювання не сталося: успішні результати трирічного плану були досягнуті, перш за все за рахунок використання простих резервів екстенсивного характеру.

Разом з тим у 1983–1985 рр. економічна реформа справила динамізуючий вплив на розвиток народного господарства. Перш за все,

практичне застосування всіх положень нової системи в умовах глибокого порушення економічної рівноваги виявилось неможливим. Тому для кожного господарського року вводилися тимчасові нормативи, що обмежували дію реформи в ряді областей. Зокрема, держава була вимушена адміністративно встановлювати рівень цін приблизно на половину товарів, а там, де вони не покривали витрат, надавати дотації з держбюджету. Не вдалося ввести в достатньо широких масштабах оптову торгівлю засобами виробництва.

До 1986 р. відбулася стабілізація перехідного, гібридного господарського механізму, в якому співіснували механізми старої і нової системи, які часто суперечили один одному. У 1985–1986 рр. у формі «ручного управління» –інструкцій, дотацій, пільг, урядових замовлень – почала відновлюватися в своїй основі колишня директивно-адміністративна система управління. Збереглися механізми, типові для централізованої неринкової економіки [1, 34]. В результаті першого етапу економічної реформи сформувалися неповноцінні, логічно не пов'язані між собою економічні відносини. Ця неповноцінність виявлялася в нездатності домогтися ефективності господарювання, якісних зрушень.

1 січня 1983 р. воєнний стан було частково скасовано, але багато надзвичайних приписів залишилося. Влада весь час вдавалась то до репресій, то до певних жестів єднання з суспільством. Водночас розгорнулися реформи у сфері політики, спрямовані на лібералізацію комуністичного режиму в рамках «розвитку соціалістичної демократії». Активізувалися так звані союзницькі партії (Об'єднана селянська партія і Демократична партія) в управлінні державою. Ці зміни отримали назву «коаліційного способу реалізації влади».

Прихильники правлячого режиму – ПОРП, союзницькі партії, об'єднання християн і світських католиків, – підписавши у липні спільну декларацію, об'єдналися на широкій платформі Патріотичного руху національного відродження (ПРНВ). «Цей рух – не тимчасовий, не перехідний крок. Ми хочемо, щоб він став складовою частиною нашого політичного життя», – заявив В. Ярузельський на I Конгресі ПРНВ 7 травня 1983 р. [8, 132]. Очільником руху був католицький письменник і учасник Варшавського повстання Я. Добрачинський, що само по собі було показником бажання влади домогтися довіри і розуміння опозиційно налаштованої частини суспільства. Ці зміни можна розглядати як процес

пристосування інститутів і механізмів політичної системи до нових суспільних вимог і умов.

Саме в Польщі після скасування військового стану 22 липня 1983 р. вперше в Східній Європі стали з'являтися елементи гласності. Уряд, ПОРП та інші політичні і громадські організації прагнули діяти «при піднятій завісі»: оповіщали населення через засоби масової інформації про свої програми і плани роботи, про хід їх реалізації. Почали розвиватися різні інститути так званої прямої демократії (консультування з громадськістю при ухваленні найважливіших рішень і законопроектів, референдум, систематичне зондування громадської думки). Отже, виникли Консультативна рада при голові Державної ради, Консультативна економічна рада при Раді міністрів, Рада з питань законодавства [2, 337].

Стенограми пленумів ЦК ПОРП і засідань сейму стали друкуватися в доступних широкому читачу виданнях. З 1982 р. видавалася щоденна урядова газета «Річ Посполита», яка висвітлювала діяльність Ради Міністрів і місцевої адміністрації. Представник уряду з питань друку щотижня організовував для іноземних і польських журналістів прес-конференції, в ході яких висвітлювалися різні питання внутрішньої і зовнішньої політики. Роль сейму, уряду, профспілок зросла. Для зміцнення законності та гарантування прав і свобод громадян в Польщі були створені невідомі до цього в Східній Європі інститути: Головний адміністративний суд, Державний і Конституційний трибунали, Громадський захисник цивільних прав [4, 34].

Втім, замороживши назрілі політичні і економічні перетворення, режим продовжував втрачати легітимність. Всупереч первинному задуму, реформи мали половинчастий, непослідовний характер. В. Ярузельський так оцінив перший етап реформ і свої зусилля в ці роки: «Вважаю, що ми зробили чимало. Почали економічну реформу, реалізували ряд інших кроків... Але тоді просто не було ні досвіду, ні умов, які дозріли згодом» [2, 340].

Ще важче виявилось реорганізувати економіку і досягти помітних результатів в господарському розвитку країни. Політика збереження рівня споживання, що проводилася в скрутних умовах останніх років, вимагала значного обмеження інвестицій. У порівнянні з результатами дуже великі витрати трудових ресурсів, сировини і матеріалів. Низька ефективність інвестиційних процесів, недостатня конкурентоспроможність продукції, що пропонувалася на експорт. Економічна реформа виявила різні, протилежні інтереси в суспільстві. Вони призвели до того, що до кінця

1985 р. реформа була призупинена і серед адміністрації почали відкрито висловлюватися погляди, що реформа суперечить принципам соціалізму, тому необхідний її перегляд.

«Новий етап соціалістичного оновлення», «другий етап економічної реформи», головну мету якого визначали як створення сучасного народного господарства, розпочав X з'їзд ПОРП (червень-липень 1986 р.). На ньому В. Ярузельський озвучив головні економічні завдання на п'ятирічку 1986–1990 рр.: припинити процес старіння основних виробничих фондів, прискорити технічний і організаційний прогрес, підвищити ефективність господарування, досягти ринкової рівноваги та істотно обмежити інфляцію, упорядкувати систему заробітної плати, збільшити експортні можливості і поліпшити торговий баланс, що мало сприяти кращому забезпеченню населення продуктами харчування, поліпшенню становища з житлом, наданню більш сучасного характеру системі освіти і розширенню її матеріальної бази, прогресу в розвитку охорони здоров'я і в охороні навколишнього середовища, справедливому розподілу, зміцненню принципу «кожному – по праці» [3, 85].

Передбачалося посилення багатосекторного характеру польської економіки: розвиток всіх типів і форм власності – державної, кооперативної, комунальної, приватної, а також різних форм змішаної власності. Для подальшого усупільнення державної власності планувався розвиток різних форм оренди засобів виробництва, а також випуск акцій і облігацій. В результаті мала зміцнитися самостійність, самоврядування і самофінансування підприємств, а таким чином, і відповідальність за економічні результати [10, 380–381].

Практично увесь 1987 р. пройшов під знаком підготовки другого етапу економічної реформи. У квітні були опубліковані «Тези щодо другого етапу економічної реформи». Заходи з лібералізації і децентралізації економіки проводилися в рамках «другого етапу» реформи в 1987 – першій половині 1988 рр. урядом професійного економіста З. Месснера, який у 1985 р. змінив В. Ярузельського на посаді Голови Ради міністрів.

Наприкінці 1987 р. була проведена перебудова центральних органів адміністрації, перш за все управління народним господарством. Замість 16 старих міністерств було створено 8, кількість зайнятих в них зменшилась з 6 тис. до 3100 чоловік. Чотири раніше укрупнені галузеві міністерства (гірничовидобувної промисловості і енергетики, металургії і машинобудування, хімічної і легкої промисловості, матеріального і

паливного господарства) були об'єднані в єдине міністерство промисловості [1, 46–47]. Тим самим був зроблений важливий крок у напрямі ліквідації галузевого управління як основи бюрократичного централізму.

Однак ті зміни, на які наважилися партійні реформатори, вже не відповідали збільшеним запитам і прагненням більшості польського суспільства, знаходили в ньому слабкий відгук. Лише кабінет М. Раковського, який став прем'єр-міністром у вересні 1988 р., зважився на радикальні кроки: відхід від догми про примат державної власності і центрального планування, створення умов для іноземного капіталу і приватного підприємництва, дозвіл вільної економічної діяльності. Планувалася реалізація ідеї «соціалістичної ринкової економіки» з обмеженою (до 20%) участю приватного сектору [4, 33]. Однак даний кабінет пропрацював менше року, і очевидно, що за такий короткий термін йому не вдалося реалізувати свої задуми.

Х з'їзд ПОРП виступив з ініціативою проведення масштабної акції, направленої на викорінення бюрократії, – критичної перевірки функціональності структур партії і держави – від центральних органів до первинних осередків, економіки і громадського життя, задоволення суспільних потреб. Накопичений досвід вказував на необхідність подолання опору шляхом модернізації системи управління, зокрема ліквідації зайвих ланок, керівних постів і адміністративних одиниць [3, 98].

З кінця 1987 р. Громадсько-політичний відділ ЦК ПОРП працював над проектом докорінних політичних реформ, що передбачали лібералізацію системи влади. Як заявив В. Ярузельський під час зустрічі з Іоаном Павлом II влітку 1987 р.: «Кристалізується формула соціалістичного плюралізму. Розвиваються і розвиватимуться різноманітні форми об'єднань і самоврядування. Реалізація народовладдя не завершений раз і назавжди визначений процес. Здатність самооновлення полягає в самій суті нашого ладу. Польща останніх років – кращий тому доказ. Ми не боїмося нових рішень. Ми підтримаємо будь-яку реалістичну ініціативу. Існує тільки одна межа: повага польських державних інтересів, ухвалення соціалістичних принципів нашої держави» [9, 408–409]. Таким чином, планувалося введення політичного плюралізму і встановлення парламентської демократії. Допускалась участь поміркованої опозиція до влади, однак вона не повинна була підривати домінуючу роль компартії.

В Польщі зростало відчуття безнадії у зв'язку з відсутністю перспектив на зміну політичного, суспільного і економічного становища.

Владі не вдалося змінити громадські настрої такими вчинками, як звільнення у вересні 1986 р. політичних в'язнів, надання можливості вийти із підпілля опозиційним групам, клубам, видавництвам. Один із лідерів підпільної «Солідарності» В. Кулерський констатував: «Ми вийшли з підпілля 30 вересня 1986 р. і майже після п'яти років прихованої діяльності перейшли до відкритої» [5, 3].

Необхідно зазначити, що ідея проведення політичної амністії була вперше сформульована і обґрунтована неформальною структурою так званою «групою трьох» – робочим органом, створеним за ініціативою В. Ярузельського. До групи входили член ЦК ПОРП Ст. Чосек, керівник польської розвідки і контррозвідки генерал В. Пожога і прес-секретар уряду Є. Урбан. Чітких повноважень у цього органу не було, його завданням була підготовка різних пропозицій з питань державної політики безпосередньо для В. Ярузельського. Необхідність амністії була аргументована тим, що такий крок позбавить опозицію важливого гасла – боротьби за свободу політичних в'язнів, а також покращить відносини влади з Заходом, допоможе домогтися скасування економічних санкцій. Цей, досить нестандартний для східноєвропейських авторитарних режимів, політичний крок згодом заклав основу для початку системного діалогу з опозиційними структурами [6, 155].

В 1987 р. відбулися істотні зміни в плані реалізації принципу свободи громадській діяльності. Різні групи опозиції виходили з «підпілля», легалізувавшись де-факто. Виникли незалежні господарські об'єднання, а також дискусійні політичні клуби, різного роду фундації, незалежні легальні видавництва. Зокрема, у Варшаві з'явилося «Економічне товариство» з метою сприяння приватному підприємництву; Краківське промислове товариство; Варшавський клуб політичної думки «Дзеканя»; єдине некатолицьке опозиційне легальне видання «Res Publica» [5, 4].

У другій половині 1980-х років режим В. Ярузельського майже цілком відмовився від ідеологічних міркувань і став на суто прагматичні позиції. Проте сподівання на політичний консенсус через економічний успіх – давня марксистська ілюзія – постійно зазнавали невдачі. Наявна система була нездатна забезпечити економічний успіх, а нелегальна опозиція не хотіла розглядати питання про політичну участь на пропонованих умовах.

Отже, складність внутрішніх і зовнішніх умов, а також інерція мислення зумовили обмеженість реформ. У результаті в 1982–1987 рр.

командно-адміністративна економічна і моноцентрична політична система були лише дещо модифіковані. Суттєво підвищити ефективність системи, забезпечити соціально-економічний прогрес і розширити соціальну базу влади не вдалося.

Джерела та література

1. Бухарин Н. И. Польская Народная Республика / Н. И. Бухарин – М. : Знание, 1989. – 64 с.
2. Выступление на открытии первой встречи Консультативного совета при Председателе государственного совета ПНР, 6 декабря 1986 года // Ярузельский В. Избранные произведения. Февраль 1981 – июль 1988 года. – М. : Политиздат, 1988. – С. 337–343.
3. Доклад Совета Министров ПНР, представленный Председателем Совета Министров ПНР Збигневом Месснером 30 июня 1986 года // X съезд Польской Объединенной Рабочей Партии. 29 июня-3 июля 1986 г., Варшава. – М. : Политиздат, 1987. – С. 96–138.
4. Жаковский Я. Мне такая Польша нравится. Генерал Войцех Ярузельский о переломе 1989 года. // Новая Польша. – 2009. – № 4. – С. 32–41.
5. Келпинский Я. Есть такие вещи, которых нельзя не сделать / Я. Келпинский // Новая Польша. – 2009. – № 7–8. – С. 3–6.
6. Кувалдин С. Зачем договариваются с оппозицией / С. Кувалдин // Свободная мысль XXI. – 2005. – № 11. – С. 145–178.
7. Обращение к польскому народу по радио и телевидению, 13 декабря 1981 года // Ярузельский В. Избранные произведения. Февраль 1981- июль 1988 года. – М. : Политиздат, 1988. – С. 40–46.
8. Речь на I Конгрессе Партииотического движения национального возрождения, 7 мая 1983 года // Ярузельский В. Избранные произведения. Февраль 1981- июль 1988 года. – М. : Политиздат, 1988. – С. 130–141.
9. Речь на встрече с папой Иоанном Павлом II в Королевском замке, 8 июня 1987 года // Ярузельский В. Избранные произведения. Февраль 1981-июль 1988 года. – М. : Политиздат, 1988. – С. 408–412.
10. Речь на заседании комиссии по вопросам экономической реформы, 25 марта 1987 года // Ярузельский В. Избранные произведения. Февраль 1981 – июль 1988 года. – М. : Политиздат, 1988. – С. 379–384.
11. Ярузельский В. Задачи партии в социалистическом развитии и упрочении Польской народной Республики: Доклад Центрального Комитета ПОРП X съезду партии, 29 июня 1986 года. Пер. с пол. – В. И. Воронкова и В. К. Муцкого / В. Ярузельский. – М. : Политиздат, 1986. – 78 с.

Молошна Л.М. Криза соціалізму 1980-х років у Польщі та методи її розв'язання комуністичною владою.

У статті характеризується криза командно-адміністративної системи Польщі у 1981–1988 рр. та спроби модернізації режиму комуністичною владою шляхом здійснення економічних і політичних реформ.

Ключові слова: командно-адміністративна система, військовий стан, соціалізм, реформи, гласність.

Молошна Л.Н. Кризис социализма 1980-х годов в Польше и методы его решения коммунистической властью.

В статье характеризуется кризис командно-административной системы Польши в 1981–1988 гг. и попытки модернизации режима коммунистической властью путем осуществления экономических и политических реформ.

Ключевые слова: командно-административная система, военное положение, социализм, реформы, гласность.

Moloshna L.M. The crisis of socialism of 1980 years in Poland and methods of its solution by communist power.

In the article the crisis of the comandno-administrative system of Poland in 1981–1988 years and attempts of modernization of regime by communist power by realization of economical and political reforms are described.

Key words: comandno-administrative system, military state, socialism, reforms, publicity.

УДК 93 (470+571) «18»

Омеляненко А.Н.

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ЧЕСЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ ПІВДЕННИХ ЗЕМЕЛЬ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Історичні передумови колонізації південних земель слов'янськими народами, у тому числі й чехами досліджувалися такими істориками, як Ф. М. Андрієвський, Я. В. Бойко, Б. М. Волфсон, Н. М. Граціанська, К. П. Гогіна, М. Ю. Досталь, Г. І. Єремеева, І. П. Заславський, С. П. Зиков, Р. Н. Куртієв, А. С. Озенбашли, А. Ф. Рітгіх, С. А. Секірінський, А. Сергеев, М. Щербань, Ю. Янсон [12; 8; 2; 1; 3; 11; 6; 5; 14, 4; 9; 10; 13]. У своїх працях вони розглядали важке становище чеських робітників і селян, що проживали на землях Чехії та Моравії, які на той час входили під юрисдикцію Австро-Угорської імперії. В окремих статтях та монографіях були розглянуті причини слов'янської колонізації на південні землі Російської імперії після масової еміграції кримських татар і ногайців, були визначені місця заселення, соціальний склад переселенців. Незважаючи на те, що комплексно до вивчення цього питання ніхто не підходив, праці перерахованих вище авторів стали певною базою для подальшого наукового вивчення цієї проблематики.

Мета статті – проведення комплексного дослідження історичних умов чеської колонізації південних земель Російської імперії у другій половині ХІХ століття.